

Taká reforma pre určité praktické účely, zlepšenie našej terminológie, aby sme sa vyhli nedorozumeniam v praktickom používaní, je, pravda, možná. Lenže to nie sú prípady, s ktorými máme do činenia. Zmätky, ktoré nás zaujímajú, vznikajú vtedy, keď jazyk beží akoby naprázdno, a nie keď pracuje.

133. Nie je naším cieľom neslýchaným spôsobom zjemniť alebo zdokonaľiť systém pravidiel pre používanie našich slov.

Lebo jasnosť, o ktorú sa usilujeme, je napokon *úplná* jasnosť. Ale to znamená iba to, že filozofické problémy by mali *úplne* zmiznúť.

Skutočný objav je ten, ktorý ma uschopňuje kedykoľvek prerušiť filozofovanie. — Objav, ktorý filozofii prinesie pokoj, takže už nebude bičovaná otázkami, čo *ju samu* robia otáznou. — Na príkladoch ukážeme istú metódu a sériu týchto príkladov môžeme prerušiť. — Budú sa riešiť problémy (odstraňovať ťažkosti), a nie *jeden* problém.

Nejestvuje *jedna* metóda filozofie, jestvujú však rozličné metódy ako rozličné terapie.

134. Uvažujme o vete: „Je to tak a tak“ — ako môžeme povedať, že toto je všeobecná forma vety? Predovšetkým ona *sama* je vetou, slovenskou vetou, pretože má subjekt a predikát. Ako sa však táto veta používa — totiž v našom každodennom jazyku? Pretože len *odtiaľ* som ju vzal.

Hovoríme napr.: „Vysvetlil mi svoju situáciu, povedal, že je to tak a tak, a preto potrebuje preddavok.“ Potiaľ teda možno povedať, že oná veta zastupuje nejaké výpovede. Používa sa ako vetná *schéma*, ale *iba* preto, že má stavbu slovenskej vety. Práve tak by sme mohli namiesto nej povedať „stalo sa to a to“ alebo „veci sa majú tak a tak“ atď. Mohli by sme tiež použiť ako v symbolickej logike iba určité písmeno, určitú premenú. Písmeno „p“ predsa nikto nebude nazývať všeobecnou formou vety. Ako som už povedal: veta „Je to tak a tak“ bola vetou iba preto, že sama je tým, čo sa na-

zýva slovenskou vetou. Lenže aj keď je to veta, použiť sa dá len ako vetná premenná. Povedať, že táto veta sa zhoduje (alebo nezhoduje) so skutočnosťou, by bol zrejmy nezmysel. Ilustruje to aj fakt, že *jedným* z charakteristických znakov nášho pojmu vety je *vetná intonácia*.

135. Nemáme však pojem toho, čo je veta, čo rozumieme „vetou“? — Máme, tak ako máme pojem toho, čo rozumieme „hrou“. Ak sa nás niekto spýta, čo je veta — či už máme odpovedať niekomu inému, alebo sebe samým — budeme uvádzať príklady a medzi nimi aj to, čo by sa mohlo nazvať indukčnými radmi viet; nuž *týmto* spôsobom máme pojem vety. (Porovnaj pojem vety s pojmom čísla.)

136. Pokladať zvrat „Je to tak a tak“ za všeobecnú formu vety je to isté ako vysvetlenie: vetou je všetko, čo môže byť pravdivé alebo nepravdivé. Veď namiesto „Je to tak a tak“ by som mohol tiež povedať „To a to je pravdivé“. (Ale aj: „To a to je nepravdivé.“) A teraz máme: ‚p‘ je pravdivé = p

‚p‘ je nepravdivé = ne-p.

A povedať, že vetou je všetko, čo môže byť pravdivé alebo nepravdivé, je toľko ako povedať: vetou nazývame to, na čo *v našom jazyku* aplikujeme kalkul pravdivostných funkcií.

Vyzerá to akoby vysvetlenie — že veta je to, čo môže byť pravdivé alebo nepravdivé — určovalo, čo je veta tým, že hovorí: To, čo sa hodí k pojmu ‚pravda‘ alebo na čo sa hodí pojem ‚pravda‘, to je veta. Je to, akoby sme mali pojem o pravdivom a nepravdivom, pomocou ktorého môžeme určiť, čo je veta a čo nie je. Čo *zapadá* do pojmu pravdy (ako do ozubeného kola), to je veta.

Lenže je to zlý obraz. Je to tak, akoby niekto povedal: „Šachový kráľ je *tá* figúrka, ktorej možno dať šach.“ Ale to môže značiť iba toľko, že v našej hre v šachy môžeme dať šach iba kráľovi. Tak ako veta, že iba *veta* môže byť pravdivá, môže hovoriť len toľko, že „pravdivosť“ a „nepravdivosť“ pripisujeme iba tomu, čo nazý-

vame vetou. A čo je veta, je v *jednom* zmysle určené pravidlami tvorby viet (napr. slovenského jazyka) a v druhom zmysle použitím znaku v jazykovej hre. A použitie slov „pravdivý“ a „nepravdivý“ môže byť aj súčasťou tejto hry; a potom *patri* pre nás k vete, ale sa k nej „nehodí“. Takisto môžeme povedať, že dať šach *patri* k nášmu pojmu šachového kráľa (možno povedať ako jeho súčasť). Povedať, že dať šach sa *nehodí* pre náš pojem pešiaka, by znamenalo, že hra, v ktorej sa dáva šach pešiacom, v ktorej prehráva ten, čo stratí pešiakov — že taká hra by bola nezaujímavá alebo hlúpa, alebo prikomplikovaná a pod.

137. Ako je to však, keď sa učíme určovať podmet vety pomocou otázky: „Kto alebo čo...?“ — Tu sa predsa podmet *hodi* k tejto otázke; lebo ako inak by sme sa pomocou tej otázky dozvedeli, čo je podmetom. Dozvedáme sa to podobne, ako sa dozvedáme, ktoré písmeno nasleduje v abecede po „k“, ak si zopakujeme abecedu až po „k“. Nakoľko sa *hodi* „l“ do tohto radu písmen? — A *natolko* by sa tiež dalo povedať, že „pravdivý“ a „nepravdivý“ sa hodia k vete; a dieťa by sme mohli naučiť odlišovať vety od iných výrazov aj tak, že by sme mu povedali: „Spýtaj sa, či môžeš po nej povedať „je pravdivá“. Ak sa tieto slová hodia, tak je to veta.“ (A práve tak by sa dalo povedať: Spýtaj sa, či môžeš dať pred to slová „Je to tak a tak“.)

138. Nemôže sa však význam slova, ktorému rozumiem, hodiť k zmyslu vety, ktorej rozumiem? Alebo význam jedného slova k významu iného? — Pravda, ak významom je *použitie* slova, potom nemá zmysel hovoriť o takej vhodnosti. Lenže významu slova, ktoré počujeme alebo vyslovíme, *rozumieme*; uchopíme ho naraz; a to, čo takto uchopíme, je predsa čosi iné ako v čase sa rozprestierajúce „použitie“!

Musím *vedieť*, či danému slovu rozumiem? Nestáva sa, že si namýšľam, že určitému slovu rozumiem (tak ako rozumiem určitému spôsobu počítania), a potom

prídem na to, že som mu nerozumel? („Myslel som, že viem, čo znamená ‚relatívny‘ a ‚absolútny‘ pohyb, vidím však, že to neviem.“)

a) „Domnievam sa, že správnym slovom v tomto prípade je...“ Neukazuje to, že význam slova je niečo, čo máme na mysli, niečo ako presný obraz, ktorý chceme použiť? Predstav si, že by som volil medzi slovami „majestátny“, „dôstojný“, „hrdý“, „ctihodný“; nie je to ako voliť si medzi kresbami zbierky? — Nie; to, že sa hovorí o *výstižnom* slove, *neukazuje* existenciu niečoho, čo atď. Sklon hovoriť o niečom, čo sa podobá obrazu, máme skôr preto, lebo určité slovo môžeme pociťovať ako výstižné; často sa volí medzi slovami ako medzi podobnými, ale predsa nie rovnakými obrazmi; pretože často používame obrazy namiesto slov alebo ich používame na ilustráciu slov atď.

b) Vidím obraz: predstavuje starého človeka, ktorý opierajúc sa o paličku — kráča hore strminou. — A ako to? Nemohlo by to takto vyzeráť, aj keby sa v tomto postoji šmykal dolu? Azda tak by opísal obraz obyvateľ Marsu. Nemusím vysvetľovať, prečo ho tak *my* neopisujeme.

139. Keď mi niekto povie napr. slovo „kocka“, viem, čo to znamená. Ale keď tak *rozumiem* slovu, môžem mať na mysli celé jeho *použitie*?

Áno, lenže nie je na druhej strane význam slova určený aj týmto použitím? A môžu si tieto určenia protirečiť? Môže to, čo uchopíme *razom*, byť v súlade s použitím, hodiť sa k nemu, alebo nehodiť? A ako sa môže to, čo je pre nás prítomné v jednom okamihu, čo máme na mysli v jednom okamihu, *hodiť* na isté použitie?

Čo to vlastne je, čo máme na mysli, keď *rozumieme* nejakému slovu? — Nie je to niečo ako obraz? Nemôže to *byť* obraz?

Predpokladaj teraz, že pri počutí slova „kocka“ ti tánie na mysli istý obraz. Povedzme náčrt kocky. Nakoľko sa môže tento obraz hodiť, alebo nehodiť na

použitie slova „kocka“? Povieš možno: „To je jednoduché; — ak mám na mysli tento obraz a ukážem napr. na trojhrannú prizmu a poviem, že toto je kocka, tak sa toto použitie nehodí na obraz.“ —

Nehodí sa však? Úmyselne som zvolil ten príklad, lebo si celkom ľahko a dobre môžeme predstaviť istú *projekčnú metódu*, podľa ktorej sa obraz predsa len hodí k slovu.

Obraz kocky nám napokon *priblížil* určité použitie, ale mohol som ho použiť aj inak.

140. Akého druhu bol potom môj omyl; ten, ktorý by sa dal vyjadriť takto: domnieval som sa, že ma obraz núti k určitému použitiu? Ako som sa to mohol domnievať? Čo som sa vtedy *domnieval*? Jestvuje teda obraz alebo niečo podobné obrazu, čo nás núti k určitému použitiu, a bol teda môj omyl zámenou jedného obrazu iným? — Veď mohli by sme mať sklon vyjadriť sa aj takto: sme pod silným psychologickým tlakom, ale nie pod logickým. A tu sa celkom zdá, akoby sme poznali dva druhy prípadov.

Aký účinok mal môj argument? Upozornil nás na to (pripomenul nám), že za určitých okolností by sme boli ochotní nazvať „použitím obrazu kocky“ aj iný proces než ten, na aký sme pôvodne mysleli. Naša „domnienka, že obraz nás núti k určitému použitiu“, spočívala teda v tom, že nám zišiel na um iba jeden jediný prípad a nijaký iný. „Jestvuje aj iné riešenie“ znamená: jestvuje aj niečo iné, čo som ochotný nazývať „riešením“, na čo som ochotný použiť ten a ten obraz, tú a tú analógiu atď.

A to podstatné je, že nám pri počutí slova môže prísť na um to isté, a jeho použitie bude predsa iné. A má potom slovo v obidvoch prípadoch *ten istý význam*? Domnievam sa, že to poprieme.

141. Čo potom, keď máme na mysli nielen jednoduchý obraz kocky, ale aj metódu projekcie? — Ako si to mám predstaviť? — Povedzme tak, že vidím pred sebou schému projekcie, určitý obraz, napr. dve kocky

spojené projekčnými líniami. Dostal som sa však tým podstatne ďalej? Nemožno si predstaviť aj rozličné použitia tejto schémy? Možno, lenže nemôžem *mať na mysli aj isté použitie*? Môžem; len si musíme bližšie objasniť naše použitie *tohto* výrazu. Predpokladaj, že vysvetľujem niekomu rozličné projekčné metódy, aby ich potom použil. Sami seba sa spýtajme, v ktorom prípade povieme, že on má na mysli *tú* projekčnú metódu, ktorú mienim.

Je zrejmé, že uznávame pre to iba dva druhy kritérií: na jednej strane obraz (akéhokoľvek druhu), ktorý mal niekedy na mysli; na druhej strane použitie — v priebehu istého času — tejto predstavy. (A nie je tu jasné, že je to celkom nepodstatné, či si tento obraz iba predstavuje vo fantázii, a nie je pred ním v podobe nákresu alebo modelu; alebo či je niečím, čo on sám zhotovil ako model?)

A môžu obraz a použitie kolidovať? Môžu kolidovať potiaľ, pokiaľ nás obraz necháva očakávať iné použitie; pretože vo všeobecnosti ľudia *takto* používajú *tento* obraz.

Chcem povedať: Máme tu *normálny* prípad a *abnormálne* prípady.

142. Iba v normálnych prípadoch je použitie slov jasne predznačené, nepochybujeme, čo máme v tom či onom prípade povedať. Čím je prípad *abnormálnejší*, tým pochybnejším sa stáva, čo tu máme povedať. A keby sa veci mali celkom inak, ako sa fakticky majú

— keby napr. nejestvoval nijaký charakteristický výraz bolesti, strachu, radosti; keby to, čo je pravidlom, bolo výnimkou, a čo je výnimkou, stalo by sa pravidlom; alebo keby sa obidva fenomény vyskytovali približne rovnako často — tak by tým naše normálne jazykové hry stratili svoj zmysel. — Procedúra položenia váhu kúsok syra a po ustálení váhy určitú cenu by stratila svoj zmysel, keby sa častejšie stávalo, že by sa takéto kúsky bez zjavnej príčiny náhle zväčšili alebo zmenšili. Táto poznámka sa stane jasnejšou, keď

budeme hovoriť o takých veciach ako vzťah výrazu k pocitu a podobne.

143. Pouvažujme teraz o tomto druhu jazykovej hry: osoba *B* má na rozkaz osoby *A* napísať rady znakov podľa určitého princípu.

Prvým z nich má byť rad prirodzených čísel v desiatkovej sústave. — Ako sa *B* naučí rozumieť tomuto systému? — Najprv mu niekto predpíše rady čísel a vyzve ho, aby ich opísal. (Nenarážaj tu na výraz „rady čísel“, nepoužíva sa tu nesprávne!) A už tu môže učiaci sa reagovať normálne a nenormálne. — Povedzme, že mu budeme pri písaní radu od 0 do 9 spočiatku držať ruku; potom však bude *možnosť porozumenia* závisieť od toho, či bude ďalej písať samostatne. — A tu si môžeme napr. myslieť, že číslice síce napodobňuje samostatne, no nie po poriadku, ale náhodne, raz jednu, raz druhú. A tu potom prestáva rozumieť. — Alebo robí v postupnosti čísel „chyby“. Prirodzene, že rozdiel medzi týmto a prvým prípadom sa týka iba frekvencie. — Alebo: robí *systematickú* chybu, zapisuje napr. vždy len každé druhé číslo alebo kopíruje rad 0, 1, 2, 3, 4, 5.... takto: 1, 0, 3, 2, 5, 4.... Tu sme takmer v pokúšení povedať, že nám *zle* rozumel.

Pozor však: Niet nijakej ostrej hranice medzi náhodnou a systematickou chybou. T. j. medzi chybou, ktorú máš sklon nazývať „náhodnou“, a tou, ktorú máš sklon nazývať „systematickou“.

Od systematickej chyby ho možno azda odnaučiť (ako od zlozvyku). Alebo mu ponecháme jeho spôsob kopírovania a usilujeme sa priblížiť mu normálny spôsob ako istú obmenu, variáciu jeho spôsobu. — Lenže aj tu môže učenlivosť nášho žiaka zlyhať.

144. Lebo čo vlastne mienim, keď poviem: „Tu môže učenlivosť žiaka zlyhať“? Hovorím to z vlastnej skúsenosti? Prirodzene, nie. (Aj keby som mal takú skúsenosť.) A čo teda urobím s tou vetou? Bol by som rád, keby si povedal: „Áno, je to pravda, možno si to predstaviť, to by sa tiež mohlo stať!“ — Ale či som chcel

niekoho upozorniť, že je schopný si toto predstaviť.

— Chcel som mu predložiť tento obraz a jeho *uznanie* tohto obrazu spočíva v tom, že je teraz náchylný inak sa pozeráť na daný prípad: totiž porovnávať ho s *týmto* radom obrazov. Zmenil som jeho *spôsob nazierania*. (Indickí matematici: „Pozri sa na toto!“)

145. Nech teraz žiak napíše rad čísel od 0 až po 9 na našu úplnú spokojnosť. — Bude to však len vtedy, keď sa mu to podarí *často*, a nie keď to pri stých pokúškach urobí správne raz. Viedem ho, aby pokračoval v rozvíjaní radu, a upozorním ho na opakovanie sa prvého radu v jednotkách a potom na jeho opakovanie sa v desiatkach. (Čo znamená iba toľko, že niečo zdôrazním, niektoré znaky podčiarknem, napíšem istým spôsobom rady pod seba a podobne.) — No a odrazu žiak rozvíja rad samostatne ďalej — alebo to nerobí.

Ale prečo to hovoríš; *to* je samozrejmé! — Pravdaže; chcel som len povedať: účinok každého ďalšieho *osvetlenia* závisí od *reakcie* žiaka.

Teraz však predpokladajme, že po určitom úsilí učiteľa bude žiak rozvíjať rad správne, t. j. tak, ako to robíme my. Teraz teda môžeme povedať: žiak ovláda systém. — Ale pokiaľ musí rad rozvíjať správne, aby sme to mohli právom povedať? Je jasné; tu nemôžeš určiť nijaké ohraničenie.

146. A teraz sa spýtam: „Porozumel už žiak systému, keď rad rozvíja do sto miest?“ Alebo — keď v našej primitívnej jazykovej hre nemám hovoriť o „rozumení“: Osvojil si už systém, keď rad správne rozvíja až *potiaľ*? — Tu azda povieš: Osvojenie si systému (alebo aj rozumenie mu) nemôže spočívať v tom, že rad rozvíjame po *toto* alebo *ono* číslo; *to* je iba aplikácia rozumenia. Rozumenie samo je stav, z *ktorého* vyplýva správna aplikácia.

A na čo tu vlastne myslíme? Nemyslíme tu na odvodenia radu z jeho algebrického výrazu? Alebo aspoň na niečo analogické? — Ale tu sme už raz boli. Veď si predsa môžeme predstaviť viac než *jednu* aplikáciu ur-

čitého algebrického výrazu; a každý spôsob aplikácie zasa môže byť algebrický formulovaný; to nás však, samozrejme, neprivedie ďalej. — Aplikácia ostáva kritériom rozumenia.

147. „Ale ako ním môže byť? Keď *ja* poviem, že rozumiem zákonu nejakého radu, tak to predsa nehovorím na základe *skúsenosti*, že som doteraz algebrický výraz aplikoval tak a tak! Pokiaľ ide o mňa samého, vždy viem, že mienim ten a ten rad; a nezáleží na tom, pokiaľ som ho fakticky rozvinul.“ —

Chceš teda povedať, že poznáš aplikáciu zákona radu, aj keď celkom odhliadneš od toho, že sa pamätá na faktickú aplikáciu na určité čísla. A možno povieš: „Samozrejme! Rad je totiž nekonečný a jeho časť, ktorú som mohol rozvinúť, je konečná.“

148. V čom však spočíva táto znalosť? Dovoľ mi spýtať sa: *Kedy* vieš túto aplikáciu? Vždy? Vo dne aj v noci? Alebo len vtedy, keď práve myslíš na zákon radu? T. j. poznáš ju tak, ako vieš aj abecedu a malú násobilku; alebo nazývaš „vedením“ stav uvedomenosti alebo proces — niečo ako „myslieť-na-niečo“ a čosi podobné?

149. Keď sa hovorí, že poznanie abecedy je stav duše, myslí sa na stav istého duševného aparátu (povedzme nášho mozgu), prostredníctvom ktorého vysvetľujeme *prejav* tohto poznania. Takýto stav sa nazýva dispozíciou. Hovoríť tu však o stave duše nemožno bez námietok, pretože stav má mať dve kritériá: totiž spoznanie konštrukcie aparátu nezávisle od jeho pôsobenia. (Nič by tu väčšmi nemýlilo ako používanie slov „vedomý“ a „nevedomý“ na protiklad stavu vedomia a dispozície. Tá dvojica slov totiž zakrýva gramatický rozdiel.)

150. Gramatika slova „vedieť“ je zrejme veľmi príbuzná gramatike slov „môcť“, „byť schopný“. Ale aj gramatike slova „rozumieť“. („Ovládať“ nejakú techniku.)

151. Jestvuje však aj *takéto* použitie slova „vedieť“:

hovoríme „Teraz to viem!“ — a práve tak „Teraz to môžem!“ a „Teraz tomu rozumiem!“.

Predstavme si tento príklad: *A* píše rad čísel; *B* sa mu prizerá a pokúša sa nájsť v slede čísel zákon. Keď sa mu to podarí, zvolá: „Teraz môžem pokračovať!“ — Táto schopnosť, toto pochopenie je teda niečo, čo sa objaví v istom okamihu. Pozrime sa teda, čo sa tu vlastne objavilo? — *A* napísal čísla 1, 5, 11, 19, 29; a tu *B* povedal, že vie, ako ďalej. Čo sa tu stalo? Mohlo sa stať všeličo; napr. kým *A* pomaly pridával jedno číslo za druhým, *B* sa zaoberal skúšaním rozličných algebrických vzorcov na napísané čísla. Keď *A* napísal číslo 19, *B* skúsil vzorec $a_n = n^2 + n - 1$; a nasledujúce číslo potvrdilo jeho dohad.

Alebo: *B* nemyslí na vzorce. S určitým pocitom napätia sa prizerá, ako píše *A* svoje čísla; pritom mu hlavou víria rozličné nejasné myšlienky. Napokon sa spýta sám seba: „Ako by vyzeral rad rozdielov?“ Zisťuje: 4, 6, 8, 10 a povie: Teraz viem, ako ďalej.

Alebo sa pozerá a povie: „Áno, *ten* rad poznám“ — a pokračuje v ňom; povedzme tak, ako by to urobil, keby *A* napísal rad 1, 3, 5, 7, 9. — Alebo nepovie vôbec nič a jednoducho pokračuje v písaní radu. Hádám mal pocit, ktorý možno nazvať pocitom „veď je to ľahké!“ (Taký pocit mávame napr. pri ľahkom, rýchlom vdýchnutí, podobne ako pri miernom zľaknutí.)

[a] „Rozumiem slovu“, istý stav. Ale *duševný* stav? — Zármutok, vzrušenie, bolesti nazývame duševnými stavmi. Urob tieto gramatické pozorovania: Hovoríme:

„Celý deň bol zarmútený.“

„Celý deň bol veľmi vzrušený.“

„Odvčera nepretržite mal bolesti.“ —

Hovoríme tiež: „Odvčera rozumiem tomuto slovu.“ Ale „nepretržite“? — Áno, možno hovoríť o prerušení rozumenia. Ale v akých prípadoch? Porovnaj: „Kedy utíchl tvoj bolesti?“ a „Kedy si prestal rozumieť slovu?“

[b] Akoby sa niekto spýtal: Kedy *vieš* hrať v šachy?

Vždy? Alebo len keď ťaháš? A či v celé šachy počas každého ťahu? — A aké je to zvláštne, že „môcť-hrať v šachy“ potrebuje taký krátky čas a jedna partia oveľa dlhší.

152. Sú však procesy, ktoré som tu opísal, *rozumením*?

„B rozumie princípu radu“ predsa neznamená jednoducho, že osobe B zide na um vzorec „ $a_n = \dots$ “! Lebo celkom dobre si možno predstaviť, že vzorec jej zide na um, a ona predsa nebude rozumieť. „Niektoré rozumie“ musí obsahovať viacej ako: niekomu zide na um vzorec. A takisto aj viacej ako ktorýkoľvek z viacmenej charakteristických *sprievodných procesov* alebo prejavov rozumenia.

153. Pokúšame sa teraz uchopiť duševný proces rozumenia, skrývajúci sa, ako sa zdá, za onými hrubšími, a preto pre nás nápadnými sprievodnými javmi. Lenže sa to nepodarí. Alebo, správnejšie povedané: vôbec nedôjde ku skutočnému pokusu. Veď aj za predpokladu, že by som našiel niečo, čo sa odohráva vo všetkých prípadoch rozumenia — prečo by práve *to* malo byť rozumením. Dokonca ako by mohol byť proces rozumenia skrytý, keď som predsa povedal „Teraz rozumiem“, *pretože* som porozumel?! A keď hovorím, že je skrytý — ako potom viem, čo mám hľadať? Som zmätený.

154. Počkaj však! — Ak: „Teraz rozumiem princípu“ nehovorí to isté ako: „Zišiel mi na um vzorec“ (alebo: „Vyslovujem vzorec“, „Zapisujem ho“ atď.) — vyplýva z toho, že vetu: „Teraz rozumiem...“ alebo „Teraz môžem pokračovať“ používam ako opis procesu, stojaceho za vyslovením alebo vedľa vyslovenia vzorca?

Ak, za vyslovením vzorca, musí niečo stáť, tak sú to *určité okolnosti* oprávňujúce ma povedať, že môžem pokračovať — keď mi zide na um vzorec.

Skús vôbec nemyslieť na rozumenie ako na „duševný proces“. Veď práve *ten* spôsob hovorenia ťa mýli. Ale sa spýtaj: v akom prípade, za akých okolností vlastne

povieme: „Teraz viem, ako ďalej“? Či vtedy, keď mi zide na um vzorec? —

V tom zmysle, v akom jestvujú procesy charakteristické pre rozumenie (aj duševné procesy), rozumenie nie je duševným procesom.

[Zosilňovanie a zoslabovanie pocitu bolesti, počúvanie melódie, vety: duševné procesy.]

155. Chcel som teda povedať: Keď odrazu vedel, ako ďalej postupovať, keď porozumel princípu, možno mal zvláštny zážitok — a hádam ho opíše, ak sa ho spýtame: „Ako to bolo, čo sa dialo, keď si odrazu pochopil princípu?“ — podobne, ako sme to už opísali — ale pre nás sú *okolnosti*, za akých mal taký zážitok, tým, čo ho oprávňuje v takom prípade povedať, že rozumie, že vie pokračovať.

156. Stane sa to jasnejším, keď začneme skúmať iné slovo, totiž slovo „*čítať*“. Najprv musím poznamenať, že k „čítaniu“ v tomto skúmaní nepočítam pochopenie zmyslu čítaného; čítanie tu beriem ako činnosť pretvárať písané alebo tlačené na zvuky; alebo tiež písať podľa diktátu, opisovať tlačené, hrať podľa nôt a podobne.

Používanie tohto slova za normálnych okolností nášho života je nám, prirodzene, veľmi dobre známe. Ale úlohu, ktorú hrá toto slovo v našom živote, a teda aj jazykovú hru, v ktorej ho používame, by bolo ťažké opísať čo aj len v hrubých črtách. Istý človek, povedzme nejaký Nemec prešiel v škole alebo doma určitým, u nás zvyčajným druhom vzdelávania a naučil sa čítať vo svojom materinskom jazyku. Neskôršie číta knihy, listy, noviny atď.

Čo sa deje napr., keď niekto číta noviny? — Zrakom sleduje — ako hovoríme — tlačené slová, vyslovuje ich nahlas — alebo si ich hovorí len pre seba; a pritom určité slová uchopí v ich tlačenej forme ako celok, z iných jeho zrak sotva zachytí prvé slabiky, niektoré zasa číta slabiku po slabike a to alebo ono slovo možno aj písmeno po písmene. — Aj vtedy by sme povedali, že prečítal vetu, keby ju pri čítaní nehovoril

nahlas, ani sám pre seba, ale potom by bol schopný vetu doslova alebo približne zopakovať. — Môže dávať pozor na to, čo číta, alebo môže tiež — ako by sme povedali — fungovať len ako čítací stroj, myslím čítať čisto a správne, ale nedávať pozor na to, čo číta; pri čítaní sa jeho pozornosť sústreďuje možno na čosi celkom iné (takže keď sa ho hneď po skončení spýtame, čo čítal, nie je schopný to povedať).

Porovnaj teraz s týmto čitateľom začiatočníka. Číta slová tak, že ich namáhavo slabikuje. — Niektoré slová však uhádne zo súvislosti, alebo možno už pozná čítaný text naspamäť. Učiteľ mu potom povie, že slová *nečíta* naozaj (a v určitých prípadoch, že len predstiera čítanie).

Keď myslíme na *toto* čítanie, na čítanie začiatočníka, a spytujeme sa, v čom spočíva *čítanie*, budeme mať sklon povedať, že je to zvláštna vedomá duševná činnosť.

A o žiakovi tiež povieme: „Prirodzene, iba on vie, či číta naozaj, alebo len opakuje slová spamäti.“ (O týchto vetách „Iba *on* vie...“ musíme ešte hovoriť.)

Chcem však povedať: Musíme uznať, že — pokiaľ ide o vyslovenie *niektorého* z tlačných slov — môže sa vo vedomí žiaka, ktorý „predstiera“ jeho čítanie, odohrávať to isté čo vo vedomí skúseného čitateľa, ktorý ho „číta“. Slovo „čítať“ sa používa *inak*, keď hovoríme o začiatočníkovi, ako keď hovoríme o skúsenom čitateľovi. — Mohli by sme, pravda, povedať: To, čo sa odohráva pri vyslovovaní slova v skúsenom čitateľovi, *nemôže* byť to isté, čo sa odohráva v začiatočníkovi. A keby nebolo nijakého rozdielu v tom, čo si práve uvedomujú, tak je rozdiel v nevedomej práci ich ducha alebo aj mozgu. — Mohli by sme teda povedať: Rozhodne sú tu dva mechanizmy! A to, čo sa v nich odohráva, musí odlišovať čítanie od nečítania. — Ale tieto mechanizmy sú predsa iba hypotézy; modely na vysvetľovanie, na zhrnutie toho, čo vnímaš.

157. Uvažuj nad nasledujúcim prípadom: Eudí alebo iné bytosti použijeme ako čítacie stroje. Vycvičíme ich na tento účel. Ten, kto ich cvičí, o niektorých povie, že už vedia čítať; o iných, že ešte nevedia. Posúď prípad žiaka, ktorý sa dosiaľ nezúčastnil výcviku. Ak mu ukážeme napísané slová, niekedy vydá určité zvuky a kde-tu sa mu „náhodou“ stane, že približne súhlasia. Niektorí tretí v takomto prípade počuje žiaka a povie: „On číta.“ Ale učiteľ povie: „Nie, on nečíta, to bola náhoda.“ — Predpokladajme však, že keď sa tomuto žiakovi predložia ďalšie slová, bude na ne reagovať už správne. Po čase učiteľ povie: „Teraz už vie čítať!“ — Ale ako to bolo s oným prvým slovom? Má učiteľ povedať: „Mýlil som sa, *predsa* len čítal“ — alebo: „Skutočne čítať začal iba neskoršie“? — Kedy začal čítať? Ktoré je prvé slovo, čo *prečítal*? Táto otázka tu nemá zmysel. Je to, akoby sme vysvetľovali: „Prvé slovo, ktoré niekto ‚prečítal‘, je prvé slovo prvého radu 50 slov, ktoré prečítal správne“ (a pod.).

Ak však slovo „čítať“ použijeme pre istý zážitok prechodu od znakov k vyslovenému zvuku, potom má zmysel hovoriť o nejakom *prvom* slove, ktoré žiak skutočne prečítal. Žiak potom môže povedať: „Pri tomto slove som mal prvýkrát pocit: ‚teraz čítam‘.“

Alebo v inom prípade čítacieho stroja, ktorý — na spôsob pianoly — prekladá znaky na zvuky, by sa mohlo povedať: „Až potom, keď sa v stroji to a to odohrávalo — keď boli tie a tie časti spojené drôťmi — stroj začal *čítať*; prvý znak, ktorý prečítal, bol...“

Ale v prípade živého čítacieho stroja „čítať“ znamená: tak a tak reagovať na znaky písmen. Tento pojem bol teda celkom nezávislý od nejakého duševného alebo iného mechanizmu. — Učiteľ tu už nemôže povedať o žiakovi: „Možno, že toto slovo už prečítal.“ Pretože tu niet pochybností o tom, čo urobil. — Zmena, čo nastala, keď žiak začal písať, bola zmenou jeho *správania*; a hovoriť o nejakom „prvom slove v novom stave“ tu nemá zmysel.

158. Nespočíva to však iba v našich nedostatočných znalostiach procesov v mozgu a v nervovej sústave? Keby sme ich poznali bližšie, videli by sme, ktoré spoje sa vytvorili cvikom, a keby sme videli žiakovi do mozgu, potom by sme mohli povedať: „Teraz *prečítal* toto slovo, teraz sa vytvoril spoj čítania.“ — *Musí* to tak byť, lebo ako inak by sme si mohli byť takí istí, že jestvuje taký spoj? A je to tak a priori — alebo je to iba pravdepodobne? A ako pravdepodobne je to? Spýtaj sa predsa sám seba: veď čo *vieš* o týchto veciach? — Ak je to však a priori, potom to znamená, že je to pre nás veľmi presvedčivá forma zobrazenia.

159. Keď o tom rozmýšľame, máme sklon povedať: jediným skutočným kritériom toho, že niekto *číta*, je vedomý akt čítania, akt čítania zvukov z písmen. „Človek predsa vie, či číta, alebo sa iba tvári, že číta!“ — Predpokladajme, že A chce presvedčiť B, že vie čítať azbuku. Naučí sa naspamäť nejakú ruskú vetu a potom, pozerajúc sa na tlačene slová, vysloví ju tak, akoby ju čítal. Tu určite povieme: Osoba A vie, že nečíta, a predstierajúc čítanie, práve toto pociťuje. Veď pre čítanie tlačenej vety jestvuje mnoho viac alebo menej charakteristických pocitov; nie je ťažké pripomenúť si ich: spomeň si na pocity váhania, dôkladnejšieho prizierania, pomýlenia sa pri čítaní, rýchlejšieho alebo pomalšieho čítania určitého sledu slov atď. A práve tak jestvujú charakteristické pocity pre opakovanie niečoho naučeného naspamäť. A v našom prípade osoba A nebude mať ani jeden z pocitov charakteristických pre čítanie a bude mať, povedzme, rad pocitov, charakteristických pre podvádzanie.

160. Predstav si však tento prípad: Niekomu, kto vie plynne čítať, dáme prečítať text, ktorý nikdy predtým nevidel. Číta nám ho — ale s pocitom, akoby hovoril niečo naučené naspamäť (mohol by to byť účinok nejakej drogy). Povedali by sme aj v tomto prípade, že text nečíta naozaj? Nepokladali by sme aj tu za kritérium toho, či číta alebo nie, jeho pocity.

Alebo: Keď nejakému človeku, ktorý je pod vplyvom určitej drogy, predložíme rad grafických znakov, čo nemusia patriť do nijakej existujúcej abecedy, tak podľa počtu znakov vysloví slová tak, akoby boli tieto znaky písmenami, a to so všetkými vonkajšími znakmi a pocitmi čítania. (Podobné skúsenosti máme v snoch; po prebudení povieme: „Zdalo sa mi, akoby som čítal znaky, hoci to nijaké znaky neboli.“) V takomto prípade by mnohí mali sklon povedať, že ten človek *číta* znaky; iní zasa, že nečíta. — Predpokladajme, že by týmto spôsobom prečítal (interpretoval) skupinu štyroch znakov ako HORE — teraz mu ukážem rovnaké znaky v obrátenom poradí a on ich prečíta EROH — a tak i pri ďalších pokusoch zachová tú istú interpretáciu znakov; tu by sme mali sklon povedať, že táto osoba si *ad hoc* vytvára abecedu a potom podľa nej číta.

161. Pamätaj tiež, že jestvuje kontinuálny rad prechodov medzi prípadom, keď niekto opakuje spamäti to, čo má prečítať, a prípadom, keď každé slovo číta písmeno po písmene bez hádania z kontextu alebo poznania naspamäť.

Urob tento pokus: povedz rad čísel od 1 do 12. Teraz sa pozri na ciferník svojich hodín a *prečítaj* tento rad. — Čo si v tomto prípade nazval „čítaním“? To znamená: čo si urobil, aby si z toho urobil *čítanie*?

162. Skúsme takéto vysvetlenie: Niekto číta, keď *odvodzuje* reprodukciu z originálu. A ‚originálom‘ nazývam text, ktorý daná osoba číta alebo opisuje; diktát, podľa ktorého píše; partitúru, podľa ktorej hrá atď. — Keby sme niekoho naučili napr. azbuku a výslovnosť každého písmena — a keby potom predložený text čítal a pritom každé písmeno vyslovoval tak, ako sme ho to naučili — potom by sme právom povedali, že zvuk slova odvodzuje z obrazu písmen pomocou pravidiel, ktoré sme mu dali. A toto je tiež jasný prípad *čítania*. (Mohli by sme povedať, že sme ho naučili ‚pravidlo abecedy‘.)

Ale prečo hovoríme, že *odvodzoval* vyslovované slová z tlačených slov? Vieme viac ako to, že sme ho naučili

vyslovovať každé písmeno a že potom hlasne prečítal dané slová? Možno odpovieme: Žiak ukazuje, že prechádza od tlačeného k vyslovovanému pomocou pravidiel, ktoré sme mu dali. — Ako to môže *ukázať*, bude jasnejšie, keď náš príklad pozmeníme a žiak namiesto čítania textu text odpíše, a to tak, že bude tlačené písmená transponovať na písmená písané. Lebo v tomto prípade mu môžeme poskytnúť pravidlo aj vo forme tabuľky; v jednom stĺpci budú tlačené písmená a v druhom písmená písané kurzívou. A že písané odvodzuje z tlačeného, ukazuje sa v tom, že pozerá do tabuľky.

163. Čo však potom, keby toto urobil, ale by *A* vždy prepísal na *b*, *B* na *c*, *C* na *d* atď. a *Z* na *a*? — Aj to by sme nazvali odvodzovaním podľa tabuľky. Mohli by sme povedať, že tabuľku používa podľa druhej schémy z § 86, a nie podľa prvej.

O odvodzovanie podľa tabuľky by išlo aj vtedy, keby tu bola schéma šípok bez akejkoľvek jednoduchšej pravidelnosti.

Predpokladaj však, že by neostal pri *jednom* druhu transkripcie, ale by ju menil podľa jednoduchého pravidla. Ak už raz *A* prepísal ako *n*, tak nasledujúce *A* prepíše ako *o*, ďalšie ako *p* atď. Lenže kde je hranica medzi týmto postupom a postupom bez pravidiel?

Znamená to však, že slovo „odvodiť“ nemá vlastne nijaký význam; zdá sa totiž, že sa význam — keď ho bližšie sledujeme — rozplýva v nič?

164. V prípade (162) nám bol význam slova „odvodiť“ jasný. Ale sme si povedali, že je toto celkom špeciálny prípad odvodzovania, jeho celkom špeciálne usporiadanie; a tohto sme ho museli zbaviť, keď sme chceli spoznať podstatu odvodzovania. Nuž odstránili sme z neho zvláštne obaly; ale potom zmizlo aj odvodzovanie samo. — Aby sme našli skutočnú artičku, zbavili sme ju listov. Lebo (162) to bol skutočne špeciálny prípad odvodzovania, ale podstata odvodzovania nebola skrytá pod jeho povrchom; tento „povrch“ bol iba jedným prípadom z rodiny prípadov odvodzovania.

A tak slovo „čítať“ používame pre istú rodinu prípadov. A v rozličných okolnostiach aplikujeme rozličné kritériá na to, či niekto číta.

165. Ale čítanie — mohli by sme povedať — je predsa celkom určitý proces! Prečítaj tlačenú stranu a uvidíš; deje sa tu niečo zvláštne a nanajvýš charakteristické.

— Nuž čo sa vlastne deje, keď čítam tlač? Vidím vytlačené slová a vyslovujem slová. Ale, prirodzene, to nie je všetko; lebo by som mohol hľadiť na tlačené slová a vyslovovať slová, a predsa by to nebolo čítanie. Ani potom nie, keby vyslovené slová boli slovami, ktoré by som podľa istej jestvujúcej abecedy *mal* vyčítať z tlačeného textu. — A keď hovoríš, že čítanie je určitý zážitok, tak nezáleží na tom, či čítaš podľa istých pravidiel abecedy ľuďmi všeobecne uznávaných, alebo nie. — V čom teda spočíta charakteristickosť zážitku čítania? — Tu by som mohol povedať: „Slová, ktoré vyslovujem, *prichádzajú* zvláštnym spôsobom.“ Totiž neprichádzajú tak, akoby prichádzali, keby som si ich napr. vymýšľal. — Prichádzajú samy od seba. — Ale ani to nestačí; lebo pri pohľade na tlačené slová by mi mohli *zísť na um* zvuky slov, a predsa by som ich nečítal. — Tu by som mohol ešte povedať, že vyslovené slová mi neprichádzajú na um tak, akoby mi ich niečo pripomínalo. Nechcel by som povedať: tlačené slovo „nič“ mi stále pripomína zvuk „nič“. — Ale akoby hovorené slová pri čítaní do nich vklzavali. Dokonca na nemecké tlačené slovo ani pozrieť nemôžem tak, aby sa k tomu nepridružil svojský proces vnútorného počutia jeho zvuku.

Gramatika výrazu: „Celkom určitá“ (atmosféra).

Hovorí sa: „Táto tvár má celkom *určitý* výraz“ a hľadáme slová, ktoré by ho charakterizovali.

166. Povedal som, že slová vyslovované pri čítaní *prichádzajú zvláštnym spôsobom*. Ale akým spôsobom? Nie je to fikcia? Pozrime si jednotlivé písmená a dávaj-

me pozor, akým spôsobom prichádza zvuk písmena. Čítaj písmeno A. — Tak, ako prišiel zvuk? Nevieme o tom vôbec nič povedať. — Teraz napíš malé *a* latinkou! — Ako prišiel pohyb ruky pri písaní? Inak ako zvuk v predchádzajúcom pokuse? Pozeral som na tlačene písmená a písal som písmená kurzívou; viac neviem. — Teraz sa pozri na znak a nech ti pri-

tom zide na um nejaký zvuk; vyslov ho. Mne zišiel na um zvuk ‚U‘; ale nemohol by som povedať, že bol v druhu a spôsobe, akým tento zvuk *prišiel*, podstatný rozdiel. Rozdiel bol v trochu inej situácii: Predtým som si povedal, že mi má zísť na um nejaký zvuk; skôr než zvuk prišiel, bolo tu určité napätie. A zvuk ‚U‘ som nevyslovil automaticky ako pri pohľade na písmeno U. A onen znak mi nebol ani taký *blízky* ako písmená. Pozeral som naň s napätím, s určitým záujmom o jeho tvar; myslel som pri tom na obrátenú sigma. — Predstav si, že by si tento znak musel pravidelne používať ako písmeno; zvykneš si teda vyslovovať pri pohľade naň určité zvuky, povedzme zvuk ‚š‘. Môžeme povedať viac, ako že po nejakom čase tento zvuk príde automaticky, keď sa na znak pozrieme? To jest pri pohľade naň sa už nespytujem: „Čo je to za písmeno?“ — ani si nehovorím: „Pri tomto znaku chcem vysloviť zvuk ‚š‘“ — ani „Tento znak mi pripomína zvuk ‚š‘.“

(Porovnaj s tým ideu: pamäťový obraz sa od iných predstáv-obrazov líši zvláštnou črtou.)

167. O čo však ide vo vete, že čítanie je predsa ‚celkom určitý proces‘? Znamená to, že pri čítaní prebieha vždy *jeden* určitý proces, ktorý znovupoznávame. — Lenže keď raz čítam tlačенú vetu a inokedy ju zapisujem podľa morzeových značiek — uskutočňuje sa tu skutočne rovnaký duševný proces? — Naproti tomu celkom iste jestvuje uniformita v zážitku čítania tlačenej strany. Ved’ tento proces je uniformný. A je ľahko pochopiteľné, že sa tento proces líši od procesov, v ktorých nám môžu zísť na um slová pri pohľade na

akékoľvek čiary. — Ved’ už číry pohľad na tlačенý riadok je neobyčajne charakteristický, t. j. celkom špeciálny obraz: Ustavične sa opakujúce písmená približne rovnakej veľkosti a príbuzné aj podobou; slová, ktoré sa zväčša stále opakujú a sú nám nekonečne dôverne známe, celkom ako dôverne známe tváre. — Pomysli na nevôľu, ktorú pociťujeme, keď sa zmení pravopis nejakého slova (a na ešte hlbšie pocity, ktoré boli podnietené otázkami písania slov). Pravda, nie každý tvar znaku v nás utkvел *hlboko*. Napr. v algebre logiky môžeme znak nahradiť akýmkoľvek iným a pritom to v nás nevzbudí hlboké pocity. —

Pamätaj, že vizuálna podoba slova je nám rovnako dôverná ako počutá podoba.

168. Aj pohľad inak kľže po tlačенých riadkoch ako po rade ľubovoľných čmáraníc. (Nehovorím tu o tom, čo sa dá zistiť, ak pozorujeme pohyby očí čítajúceho.) Pohľad sa kľže, mohli by sme povedať, doslova bez odporu, bez viaznutia, a predsa *neskláza*. A pritom v predstave prebieha mimovoľné hovorenie. Tak je to, keď čítam po slovensky a v inom jazyku; keď čítam tlačенé alebo písané a v rozličných formách písma. — Ale čo z toho všetkého je podstatné pre čítanie ako také? Ani jedna črta, ktorá by sa vyskytovala vo všetkých prípadoch čítania! (Porovnaj proces čítania bežnej tlače s čítaním slov, ktoré sú celé vytlačené veľkými písmenami ako neraz riešenia hádaniek. Aký iný proces! — Alebo čítanie nášho písma sprava doľava.)

169. Ale či nepociťujeme pri čítaní istý druh príčinnej podmienenosti nášho hovorenia podobou slov. — Prečítaj nejakú vetu! — a teraz sa pozri na rad

& 8ff + ff + ? B+%8!’ff*

a vyslov pritom nejakú vetu. Necítiť, že v prvom prípade bolo hovorenie *spojené* s pohľadom na znaky a v druhom prebieha popri pozeraní sa na znaky a bez akéhokoľvek spojenia?

Ale prečo hovoríš, že sme cítili istú príčinnú podmie-

nenosť? Príčinnosť predsa zisťujeme experimentmi; tým, že napr. pozorujeme udalosti, ktoré sa pravidelne vyskytujú spolu. Ako by som mohol teda povedať, že *cítim to*, čo sa takto zistí pokusmi. (Je však pravda, že príčinnú podmienenosť nezisťujeme iba pozorovaním udalostí, ktoré sa pravidelne vyskytujú spolu.) Ešte skôr by som mohol povedať: cítim, že písmená sú *dôvodom*, prečo čítam tak a tak. Veď keď sa ma niekto spýta: „Prečo čítaš *tak*?“, odôvodním to písmenami, ktoré sa tu nachádzajú.

Ale čo má znamenať *cítiť* toto vyslovené alebo myslené odôvodnenie? Mohol by som povedať: Pri čítaní cítim istý *vplyv* písmen na mňa — ale nie vplyv onoho radu ľubovoľných čmáraníc na to, čo hovorím. — Porovnajme znovu nejaké písmeno s takou čmáraninou! Mohol by som povedať, že cítim vplyv „i“, keď toto písmeno čítam? Prirodzene, je rozdiel, či zvuk *i* vyslovím pri pohľade na „i“, alebo pri pohľade na „š“. Rozdiel je povedzme v tom, že pri pohľade na písmeno budem automaticky, ba proti svojej vôli vnútorne počuť zvuk *i*; a jeho vyslovenie bude menej namáhavé ako pri pohľade na „š“. To znamená, že je to tak, keď urobím *pokus*; prirodzene, nie vtedy, keď sa náhodne pozerajúc na znak „š“, vyslovím povedzme slovo, v ktorom sa vyskytuje zvuk *i*.

170. Keby sme prípad písmen neboli porovnávali s prípadom ľubovoľných čiar, neboli by sme prišli na myšlienku, že pri čítaní *cítíme vplyv* písmen. A práve tu pozorujeme istý *rozdiel*. A tento rozdiel vykladáme ako vplyv alebo ako chýbanie vplyvu.

Takto to vykladať máme sklon najmä vtedy, keď úmyselne čítame pomaly — povedzme, aby sme videli, čo sa deje pri čítaní, keď sa doslova úmyselne dáme *viest* písmenami. Ale toto „dať sa viesť“ spočíva zasa len v tom, že si dobre pozriem písmená — a že prípadne vylúčim niektoré iné myšlienky.

Namýšľame si, že pocitom vnímame čosi ako spojovací mechanizmus medzi podobou slova a zvukom. Lebo

keď hovorím o zážitku vplyvu, príčinnej podmienenosti, má to znamenať, že takrečeno cítim pohyb pák spájajúcich pohľad na písmená s hovorením.

171. Svoj zážitok pri čítaní istého slova by som mohol slovami rozličným spôsobom výstižne vyjadriť. Mohol by som povedať, že písané mi *vnuká* zvuky. — Alebo aj to, že písmeno a zvuk tvoria pri čítaní istú *jednotu* — čosi ako zliatinu. (Podobne splývajú napr. tváre slávnych mužov so znením ich mien. Máme dojem, že toto meno je jedine správnym výrazom pre túto tvár.) Keď cítim túto jednotu, mohol by som povedať: v napísanom slove vidím alebo počujem zvuk. —

Teraz však prečítaj niekoľko tlačенých viet, ako to zvyčajne robíš, keď nemyslíš na pojem čítania; a spýtaj sa sám seba, či si mal pri čítaní také zážitky jednoty, vplyvu atď. — Nehovor, že si ich mal nevedome! Nedajme sa zviest ani predstavou, že takéto javy sa ukazujú, keď sa na ne bližšie pozrieme! Keď mám opísať, ako vyzerá istý predmet z diaľky, nebude tento opis presnejší, ak poviem, čo sa dá na ňom zbadáť, keď sa mu bližšie prizrieme.

172. Myslíme na pocit „dať sa viesť“! Spýtajme sa sami seba: V čom spočíva tento zážitok, keď nás napr. niekto vedie istou *cestou*? — Predstav si tieto prípady:

Si na ihrisku so zaviazanými očami a niekto ťa vedie za ruku, raz naľavo, raz napravo; musíš vždy reagovať na ťah jeho ruky a dávať tiež pozor, aby si sa pri neočakávanom ťahu nepotkol.

Alebo: niekto ťa násilím ťahá za ruku, kam nechceš.

Alebo: vedie ťa partner v tanci; správaš sa tak pozorne, ako je len možné, aby si uhádol jeho úmysel a podriadil sa aj najjemnejšiemu tlaku.

Alebo: ktosi ťa vedie na prechádzku; idúcky sa rozprávate; kam ide on, ideš aj ty.

Alebo: ideš po poľnej ceste a dáš sa ňou viesť.

Všetky tieto situácie sú si podobné; čo je však spoločné všetkým týmto zážitkom?

173. „Ale „dať sa viesť“ je predsa určitý zážitok!“

Odpoveď na to znie: Ty teraz *myslíš* na určitý zážitok toho dať-sa-viesť.

Keď si chcem sprítomniť zážitok niekoho — ako som spomínal v jednom z predchádzajúcich príkladov — koho pri písaní vedie text a tabuľka, predstavujem si „svedomité“ pozeranie atď. Pritom dokonca určitý výraz tváre (napr. výraz svedomitého účtovníka). Na tomto obraze je napr. *ustarostenosť* veľmi podstatná; na inom zasa vylúčenie všetkej vlastnej vôle. (Predstav si však, že niekto robí veci, ktoré obyčajný človek robí so znakmi nepozornosti, s výrazom — a prečo nie s pocitmi — ustarostenosti. Je preto starostlivý? Predstav si, že sluha pustí na zem čajový podnos so všetkým, čo na ňom je — s vonkajšími znakmi ustarostenosti. Ak si sprítomním takýto určitý zážitok, tak sa mi javí ako zážitok dať-sa-viesť (alebo čítania). Teraz sa však spýtam sám seba: čo robíš? — Pozeráš na každý znak, strúhaš k tomu túto tvár, píšeš rozvážne písmeň (a pod.). Je to teda zážitok toho dať-sa-viesť?

— Tu by som chcel povedať: „Nie, nie je: je to čosi vnútornejšie, podstatnejšie.“ Je to, akoby boli najprv všetky tieto viac-menej nepodstatné procesy obklopené určitou atmosférou, ktorá sa rozplynie, keď sa na to dôkladne pozriem.

174. Spýtaj sa, ako rysuješ „s rozvahou“ úsečku rovnobežnú danej úsečke — a inokedy s rozvahou kolmú na ňu. Čo je zážitok rozvahy? Tu ti zide na um určitá mimika, určitý výraz tváre — a potom by si chcel povedať „a práve to je *určitý* vnútorný zážitok“. (Čím by si, prirodzene, nič viac nepovedal.)

(Je tu istá súvislosť s otázkou podstaty, úmyslu, vôle.)

175. Nakresli na papier ľubovoľnú čiaru. — A potom ju prekresli, daj sa ňou viesť. — Mohol by som povedať: „Isteže, teraz som sa dal viesť. Ale čo charakteristické sa pritom stalo? — Keď poviem, čo sa stalo, už sa mi to nezdá charakteristickým!“

A teraz si všimni toto: *Kým* sa dávam viesť, je všetko

celkom jednoduché, nepozorujem nič *zvláštne*; ale potom, keď sa sám seba spýtam, čo sa vtedy stalo, zdá sa mi to niečím neopísateľným. *Potom* mi už nestačí opis. Už nemôžem takrečeno veriť, že som sa len pozrel, vystrúhal takú tvár a urobil čiaru. — *Pamätám* sa však na niečo iné? Nie; a predsa sa mi zdá, že to muselo byť inak; a to vtedy, keď si pritom hovorím slová „*viesť*“, „*vplyv*“ a podobne. „Veď som bol predsa *vedený*“, hovorím si. — Až potom sa objavuje idea onoho éterického, neuchopiteľného vplyvu.

176. Keď dodatočne myslím na ten zážitok, mám pocit, že podstatným je na ňom „zážitok istého vplyvu“, istého spojenia, v protiklade k nejakej čirej súčasnosti fenoménov. Zároveň by som však nechcel nijaký prežívaný fenomén nazvať „zážitkom vplyvu“. (Tu tkvie idea: vôľa nie je *jav*.) Chcel by som povedať, že som zažil „pretože“; a predsa by som nijaký jav nenazval „zážitkom pretože“.

177. Chcel by som povedať: „Prežívam pretože.“ Ale nie preto, že si na tento zážitok spomínam: ale preto, že pri uvažovaní o tom, čo prežívam v takom prípade, pozerám na to médium pojmu „pretože“ (alebo „vplyvu“, alebo „príčiny“, alebo „spojenia“). — Lebo je síce správne povedať, že túto čiaru som kreslil pod vplyvom vzoru, ale to nespočíva jednoducho v tom, čo pociťujem pri kreslení čiary — ale za istých okolností napr. v tom, že ju kreslím paralelne s inou; aj keď ani to nie je pre „dať sa viesť“ vo všeobecnosti podstatné. —

178. Hovoríme tiež: „*Vidíš* predsa, že sa ňou dám viesť“ — a čo vidí ten, ktorý to vidí?

Keď si sám sebe poviem: „Som predsa *vedený*“ — tak pritom urobím povedzme pohyb rukou vyjadrujúci vedenie. — Urob pohyb rukou, akoby si niekoho viedol, a spýtaj sa potom, v čom spočíval tento moment *vedenia*. Veď si tu nikoho nevedol. A predsa by si chcel nazvať tento pohyb „vodiace“. — Teda v tomto pohybe a pociť nebola obsiahnutá podstata vedenia, a predsa ťa to nabádalo použiť toto označenie. To, čo nám vnu-

cuje tento výraz, je práve jedna z *javových foriem* vedenia.

179. Vráťme sa k nášmu prípadu (151). Je jasné, že by sme nepovedali: *B* má právo použiť slová: „Teraz viem, ako ďalej“, pretože mu zišiel na um vzorec — keby sme zo skúsenosti nevedeli, že jestvuje súvislosť medzi nápadom — vyslovením, napísaním — vzorca a faktickým pokračovaním v rade. A takáto súvislosť zjavne existuje. — A teraz by niekto mohol tvrdiť, že veta „môžem pokračovať“ hovorí toľko ako: „Mal som zážitok, ktorý — ako o tom svedčí skúsenosť — vedie k pokračovaniu v rade.“ Myslí však *B* na to, keď hovorí, že môže pokračovať? Má vtedy na mysli túto vetu, alebo je pripravený vysloviť ju ako vysvetlenie toho, čo mie- ni?

Nie. Tieto slová: „Teraz viem, ako ďalej“ boli správne použité, keď mu zišiel na um vzorec: totiž za istých okolností. Ak sa napr. učil algebru, používal také vzorce už predtým. — To však neznamena, že tá výpoveď je iba skratkou nahrádzajúcou opis súhrnných okolností, ktoré tvoria javisko našej jazykovej hry. — Mysli na to, ako sa učíme používať výrazy „teraz viem, ako ďalej“, „teraz môžem pokračovať“; v ktorej rodine jazykových hier sa učíme používať ich.

Môžeme si predstaviť aj situáciu, že sa v mysli *B* ne- odohralo vôbec nič okrem toho, že odrazu povie — mož- no s pocitom uľahčenia: „Teraz viem, ako ďalej“; a že naozaj bude pokračovať v rozvíjaní radu bez použitia vzorca. A aj v tomto prípade by sme — za istých okol- ností — povedali, že vedel, ako ďalej.

180. *Tak sa používajú tieto slová.* V tomto poslednom prípade by bolo napr. celkom mylné nazvať slová „opi- som duševného stavu“. — Skôr by sme ich tu mohli nazvať „signálom“; a či boli použité správne, posúdime podľa toho, čo tá osoba urobí ďalej.

181. Aby sme to pochopili, musíme si premyslieť aj toto: Predpokladajme, že *B* povie: „Viem, ako ďalej“ — keď však chce pokračovať, zarazí sa a nemôže ďalej.

Máme aj potom povedať, že neprávom tvrdil, že môže pokračovať, alebo máme radšej povedať, že vtedy mo- hol pokračovať, teraz však už pokračovať nemôže? — Je celkom jasné, že v rozličných prípadoch aj naše odpovede budú rozličné. (Premysli si obidva druhy prípadov.)

182. Gramatika slov „hodiť sa“, „môcť“ a „rozumieť“. Úlohy: 1. Kedy sa hovorí, že valec *V* sa hodí do otvoru valca *O*? Či len vtedy, pokiaľ je *V* v *O*? 2. Niekedy sa hovorí: Vtedy a vtedy sa *V* prestal hodiť do *O*. Aké krité- riá sa používajú v takomto prípade na to, že sa to stalo vtedy a vtedy? 3. Čo pokladáme za kritériá toho, že teleso v určitom čase zmenilo svoju váhu, keď vtedy neležalo na váhe? 4. Včera som vedel báseň naspamäť, dnes ju už neviem. V akých prípadoch má zmysel otáz- ka: „Kedy som ju prestal vedieť naspamäť?“ 5. Niekto sa má spýtať: „Zdvihneš toto závažie?“ Odpoviem: „Áno“. On na to povie: „Urob to!“ — a ja to nebudem môcť. Za akých okolností by platilo ospravedlnenie: „Keď som odpovedal „Áno“, vtedy som ho *mohol* zdvih- núť, len teraz nemôžem?“

Kritériá platiace pre slová „hodiť sa“, „môcť“, „rozu- mieť“ sú oveľa komplikovanejšie, ako by sa na prvý po- hľad zdalo. To jest hra s týmito slovami, ich použitie v jazykovom styku, ktorého sú prostriedkom — úloha týchto slov v našom jazyku je iná, ako sme v pokuše- ní veriť.

[Práve tejto úlohe musíme porozumieť, aby sme moh- li vyriešiť filozofické paradoxy. A preto zvyčajne ne- stačí definícia; a už vôbec nie zistenie, že isté slovo je „nedefinovateľné“.]

183. Znamenala azda veta: „Teraz môžem pokračo-vať“ v prípade (151) to isté ako: „Teraz mi zišiel na um vzorec“, alebo znamenala čosi iné? Môžeme povedať, že táto veta za týchto okolností má rovnaký zmysel (dosahuje to isté) ako tá druhá. Ale aj to, že *vo všeobec- nosti* tieto dve vety nemajú rovnaký zmysel. Hovoríme tiež: „Teraz môžem pokračovať, myslím, že viem vzo-

rec,“ tak ako hovoríme: „Môžem ísť, t. j. mám čas“; alebo tiež: „Môžem ísť, t. j. už som dosť silný“; alebo: „Môžem ísť, pokiaľ ide o stav mojich nôh“, keď totiž chceme zdôrazniť *túto* podmienku chôdze na rozdiel od iných podmienok. Tu sa však musíme vystríhať domnienky, že jestvuje podľa povahy prípadu niečo ako *súhrn* všetkých podmienok (napr. toho, že niekto ide), že by niekto povedzme *nemohol* nič iné urobiť než ísť, keby boli všetky podmienky splnené.

184. Chcem si spomenúť na istú melódiu a neprichádza mi na um; odrazu poviem: „Už ju viem!“ a zaspievam ju. Ako to bolo, keď som si na ňu odrazu spomenul? Predsa mi v tom momente nemohla zísť na um *celá!* — Možno povieš: „Je to určitý pocit, akoby bola teraz *tu*“ — ale *je* teraz tu? Čo však, keď ju teraz začnem spievať a uviaznem? — Nemohol som si byť v tom momente istý, že som ju vedel? Predsa v nejakom zmysle bola *tu!* — Ale v akom zmysle? Hovoríš, že melódia je tu, keď sa povedzme zaspieva alebo keď sa od začiatku do konca vypočuje vnútorným sluchom. Prirodzene, nepopieram, že výpovedi „melódia je tu“ možno dať aj celkom iný zmysel — napr. tento: mám lístok, na ktorom je napísaná. A v čom spočíva *istota*, že ju vie. Prirodzene, možno povedať: Keď niekto s presvedčením povie, že melódiu vie, tak v tom okamihu je (nejako) celá prítomná v jeho mysli — a to je vysvetlenie slov „melódia je celá prítomná v jeho mysli“.

185. Vráťme sa teraz k nášmu príkladu (143). Žiak už ovláda — posudzujúc podľa zvyčajných kritérií — rad prirodzených čísel. Teraz ho naučíme písať aj iné rady kardinálnych čísel a dostaneme ho tam, aby napr. na rozkaz „+n“ písal rady formy 0, n, 2n, 3n atď.; na rozkaz „+1“ rad prirodzených čísel. — Predpokladajme, že sme naše cvičenia a skúšky porozumenia robili v rozpätí do 1000.

Necháme žiaka, aby rad (povedzme „+2“) rozvíjal nad 1000, — a tu píše 1000, 1004, 1008, 1012.

Povieme mu: „Pozri, čo robíš!“ — Nerozumie nám. Povieme: „Mal si predsa pripočítavať *dva*, pozri, ako si začal rad!“ — Odpovie: „Áno! A nie je to správne? Myslel som, že to *mám* takto robiť.“ — Alebo predpokladaj, že — ukazujúc na rad — povie: „Postupoval som predsa rovnakým spôsobom!“ — Nepomohlo by nám povedať: „Nevidíš, že ...?“ — a zopakovať mu staré vysvetlenia a príklady. — V takomto prípade by sme mohli povedať: Tento človek má takú povahu, že onomu rozkazu, našim vysvetleniam rozumie tak, akoby sme my rozumeli rozkazu: „Až do 1000 pripočítavaj vždy 2; po 2000 vždy 4, po 3000 vždy 6 atď.“

Tento prípad by bol podobný situácii, v ktorej by niekto na ukazujúce gesto ruky prirodzene reagoval tak, že by pozeral v smere od špičky prstov k dlani a nie naopak.

186. „To, čo hovoríš, vyúsťuje do tvrdenia, že na správne vykonanie rozkazu „+n“ je na každom stupni potrebný nový vhľad — intuícia.“ — Na správne vykonanie! Ako sa vlastne rozhoduje, ktorý krok je v určitom bode správny? — „Správny krok je ten, ktorý je v súlade s rozkazom, ako bol *mienený*.“ — Teda v čase, keď si dával rozkaz „+2“, mienil si, že po 1000 má žiak napísať 1002 — a vtedy si tiež mienil, že po 1866 má napísať 1868 a po 100034 má napísať 100036 atď. — nekonečný počet takých viet? — „Nie, mienil som, že po *každom* čísle, ktoré žiak napíše, má napísať druhé najbližšie; a z toho vyplývajú všetky tie vety.“ — Ale práve to je otázka, čo z tej vety na danom mieste vyplýva. Alebo — čo máme nazvať „súlodom“ s onou vetou na danom mieste (i s tým, čo si vtedy tou vetou mienil — nech už spočíva v čomkoľvek). Správnejšie ako povedať, že v každom bode je potrebná intuícia, by bolo skôr povedať, že v každom bode je potrebné nové rozhodnutie.

187. „Ale veď už vtedy, keď som dával rozkaz, som vedel, že po 1000 má napísať 1002.“ — Isteže; a dokonca môžeš povedať, že si to vtedy *mienil*; len sa nemáš

dať myliť gramatikou slov „poznať“ a „mieniť“. Nechceš predsa tvrdiť, že si vtedy myslel na prechod od 1000 k 1002 — a aj keby si bol naň myslel, nemyslel si na iný. Tvoje „už vtedy som vedel . . .“ možno znamená: „Keby sa ma bol vtedy niekto spýtal, ktoré číslo má napísať po 1000, bol by som odpovedal ,1002‘.“ A o tom nepochybujem. Je to predpoklad asi takého druhu ako tento: „Keby bol vtedy spadol do vody, bol by som skočil za ním.“ — V čom spočívala mylnosť tvojej idey?

188. Tu by som chcel predovšetkým povedať: Tvoj názor bol taký, že už ono mienenie rozkazu urobilo svojím spôsobom všetky oné prechody; tvoja myseľ pri mienení takrečeno letela vpred a urobila všetky prechody skôr, než si fyzicky k tomu či onomu došiel.

Mal si teda sklon vyjadriť sa asi takto: „Prechody sú *vlastne* už urobené; a to skôr, než ich ja urobím písomne alebo v myšlienkach.“ A zdalo sa, akoby boli *jediným* spôsobom vopred určené, anticipované — ako len mienenie môže anticipovať skutočnosť.

189. „Nie sú však prechody určené algebrickým vzorcom?“ — V tejto otázke tkvie omyl.

Používame výraz: „Vzorec . . . určuje prechody.“ Ako ho používame? — Môžeme hovoriť napr. o tom, že ľudia sú výchovou (výcvikom) naučení používať vzorec $y=x^2$ tak, že všetci vždy vypočítajú, keď sa za x dosadí rovnaké číslo, rovnaké číslo pre y . Alebo môžeme povedať: „Títo ľudia sú tak vycvičení, že na rozkaz ,+3‘ na tom istom stupni všetci urobia ten istý krok. Mohli by sme to vyjadriť aj takto: Rozkaz ,+3‘ pre týchto ľudí celkom určuje každý prechod od určitého čísla k najbližšiemu.“ (Na rozdiel od iných ľudí, ktorí nevedia, keď tento rozkaz dostanú, čo majú robiť; alebo naň reagujú s dokonalou istotou, ale každý iným spôsobom.)

Na druhej strane môžeme proti sebe postaviť rozličné druhy vzorcov a rozličné druhy použitia (rozličné druhy výcviku), ktoré im zodpovedajú. Potom *nazývame* vzorce určitého druhu (a spôsob použitia k nim

patriaci) „vzorcami, ktoré pre dané x určujú číslo y “ a vzorce iného druhu „vzorcami, ktoré pre dané x neurčujú číslo y “. ($y=x^2$ by bol vzorcom prvého druhu a $y \neq x^2$ vzorcom druhého druhu.) Veta „Vzorec . . . určuje číslo y “ je potom výpoveďou o forme vzorca — a teraz treba vetu ako: „Vzorec, ktorý som napísal, určuje y “ alebo „Máme tu vzorec, ktorý určuje y “ — odlíšiť od vety druhu „Vzorec $y = x^2$ určuje číslo y pre dané x “. Otázka: „Je tam vzorec, ktorý určuje y ?“ potom znamená to isté ako: „Je tam vzorec tohto druhu, alebo onoho druhu?“. Nie je však celkom jasné, čo si máme počať s otázkou: „Je $y = x^2$ vzorec, ktorý určuje y pre dané x ?“ Túto otázku by sme azda mohli položiť žiakovi, aby sme ho vyskúšali, či rozumie použitiu slova „určovať“; alebo by to mohla byť matematická úloha dokázať v určitom systéme, že x má iba jeden štvorec.

190. Teraz možno povedať: „To, ako bol vzorec mienený, určuje, ktoré prechody treba urobiť.“ Čo je kritériom toho, ako bol vzorec mienený? Je to napríklad spôsob, ako ho stále používame, ako nás ho naučili používať.

Napríklad niekomu, kto používa znaky nám neznáme, povieme: „Keď tým , $x!2$ ‘ mieniš x^2 , tak dostaneš pre y *túto* hodnotu, keď tým myslíš $2x$, potom *onú* hodnotu.“ — Spýtaj sa teraz: Ako sa to robí, že sa tým , $x!2$ ‘ *mieni* jedno alebo druhé.

Tak môže teda mienenie vopred učiť prechody.

191. „Je to, akoby sme mohli celé použitie slova uchopiť naraz.“ — Ako *čo* napr.? — Či ho *nemožno* — v istom zmysle — uchopiť naraz? A v *akom* zmysle to nemôžeš? — Je to, akoby sme ho mohli uchopiť naraz v akomsi ešte oveľa priamejšom zmysle. — A máš na to nejaký vzor? Nemám. Iba tento spôsob vyjadrovania sa nám núka. Ako výsledok križujúcich sa obrazov.

192. Nemáš nijaký vzor na tento nad-fakt, ale si v pokušení používať nad-výraz. (Mohli by sme to nazvať filozofickým superlatívom.)

193. Stroj ako symbol svojho spôsobu činnosti: Zdá sa, že stroj — mohol by som najprv povedať — má už v sebe svoj spôsob činnosti. Čo to znamená? — Keď stroj poznáme, všetko ostatné — totiž pohyby, ktoré bude robiť — sa zdá už celkom určeným.

Hovoríme tak, akoby sa tieto časti mohli pohybovať iba tým spôsobom, akoby nemohli robiť nič iné. Ako je to — zabúdame teda na možnosť, že sa ohnú, zlomia, zmäknú atď.? Áno, v mnohých prípadoch na to vôbec nemyslíme. Stroj alebo obraz stroja používame ako symbol pre určitý spôsob činnosti. Niekomu napr. podáme tento obraz a predpokladáme, že z nich odvodí pohyb častí. (Tak ako môžeme niekomu zadať číslo tým, že povieme: je to dvadsiate piate číslo v rade 1, 4, 9, 16 ...)

„Zdá sa, že stroj má už v sebe svoj spôsob činnosti.“ To znamená, že máme sklon porovnávať budúce pohyby stroja v ich určitosti s predmetmi, ktoré sú už v nejakej skrinke a z nej ich vyberáme. — Ale nehovoríme tak, keď ide o predpovedanie skutočného správania nejakého stroja. Tu vo všeobecnosti nezabúdame na možnosť deformácie častí atď. — Ale hovoríme tak vtedy, keď sa čudujeme, že stroj môžeme použiť ako symbol nejakého spôsobu pohybu — mohol by sa predsa pohybovať aj celkom *inak*.

Mohli by sme povedať, že stroj alebo jeho obraz je začiatok radu obrazov, ktoré sme sa naučili odvodzovať z tohto obrazu.

Keď však uvážime, že by sa stroj mohol pohybovať aj *inak*, tak sa môže zdať, akoby stroj ako symbol ešte určitejšie obsahoval svoj spôsob pohybu než skutočný stroj. Tu by nestačilo, že by to boli podľa skúsenosti vopred určené pohyby, ale by vlastne museli byť v istom záhadnom zmysle — už *prítomné*. A to je pravda: pohyb stroja-symbolu je iným spôsobom vopred určený ako pohyb skutočného stroja.

194. Kedy si myslíme, že stroj nejakým záhadným spôsobom obsahuje pohyby v sebe? — Nuž keď filozo-

fujeme. A čo nás zvädza myslieť si to? Spôsob, akým o stroji hovoríme. Hovoríme napr. stroj *má* (vlastní) tieto možnosti pohybu; hovoríme o ideálne rigidnom stroji, ktorý sa *môže* pohybovať iba určitým spôsobom. — *Možnosť* pohybu, čo je to? Nie je *pohybom*; ale zdá sa, že nie je ani čírou fyzikálnou podmienkou pohybu — povedzme, že medzi čapom a ložiskom je určitý priestor, čap nezapadá celkom presne do ložiska. Lebo zo skúsenosti vieme, že toto je podmienka pohybu, ale vedeli by sme si to predstaviť aj *inak*. Možnosť pohybu by mala byť skôr čímsi, ako je tieň pohybu. Ale poznáš taký tieň? A tieňom nerozumiem nejaký obraz pohybu — pretože tento obraz by nemusel byť obrazom práve *tohto* pohybu. Ale možnosť tohto pohybu musí byť možnosťou práve tohto pohybu. (Pozri, ako vysoko sa tu dvíhajú vlny jazyka.)

Vlny opadnú, len čo sa spýtame: Ako vlastne používame slová „možnosť pohybu“, keď hovoríme o stroji? — Lenže odkiaľ prichádzajú potom tieto zvláštne predstavy? Nuž, ukážem ti možnosť pohybu povedzme prostredníctvom *obrazu* pohybu: „teda možnosť je čosi podobné skutočnosti“. Hovoríme: „Ešte sa nepohybuje, ale už má možnosť pohybovať sa“ — „teda možnosť je čosi veľmi blízke skutočnosti“. Môžeme síce pochybovať, či tá a tá fyzikálna podmienka umožňuje tento pohyb, ale nikdy nediskutujeme, či *toto* je podmienkou tohto alebo onoho pohybu: „teda možnosť pohybu je k pohybu samému vo zvláštnom vzťahu, v bližšom vzťahu, ako je obraz k svojmu predmetu“; lebo možno pochybovať, či toto je obraz toho alebo onoho predmetu. Hovoríme: „Skúsenosť nám ukáže, či toto dáva čapu tieto možnosti pohybu“, ale nehovoríme: „Skúsenosť nám ukáže, či toto je možnosť tohto pohybu“; „to teda nie je skúsenostný fakt“, že táto možnosť je možnosťou práve tohto pohybu.

Dbáme na náš vlastný spôsob vyjadrovania, ktorý sa týka týchto vecí, lenže mu nerozumieme, dezinterpretujeme ho. Keď filozofujeme, sme ako divosi, primi-

tívni ľudia, ktorí používajú spôsob vyjadrovania civilizovaných ľudí, dezinterpretujú ho a potom zo svojej interpretácie vyvodzujú tie najčudnejšie závery.

195. „Nemyslím si však, že to, čo teraz (pri uchopení zmyslu) robím, určuje *kauzálnu* a skúsenostne budúce použitie, ale že toto použitie je samo *zvláštnym* spôsobom už v nejakom zmysle prítomné.“ — Ale áno, v *nejakom* zmysle je prítomné: Vlastne na tom, čo hovoríš, je nesprávny iba výraz „zvláštnym spôsobom“. To ostatné je správne; a zvláštnou sa veta javí iba preto, že si ju nepredstavujeme v tej jazykovej hre, v ktorej ju fakticky používame. (Niekoľko mi rozprával, ako sa v detstve čudoval, že krajčír *„môže šiť šaty“* — myslel si, že to znamená, že krajčír púhym šitím, tým, že prísťva niť k nitke, šije šaty.)

196. Použitie slova, ktorému sme nerozumeli, je ako výraz zvláštného *procesu*. (Ako sa čas chápe ako zvláštna médium, duša ako zvláštny druh bytia.)

197. „Je to, akoby sme *naraz* mohli pochopiť celé použitie slova.“ — Hovoríme totiž, že to robíme. T. j. to, čo robíme, niekedy opisujeme týmito slovami. Ale na tom, čo sa deje, nie je nič pozoruhodné, zvláštné. Zvláštnym sa to stáva, až keď si začneme myslieť, že budúci vývoj musí byť nejakým spôsobom prítomný už v akte uchopenia, a predsa nie je prítomný. — Lebo na jednej strane hovoríme, že toľto slovu nepochybne rozumieme, a na druhej strane jeho význam tkvie v jeho použití. Niet pochýb, že teraz chcem hrať šach; šach je však šachom iba vďaka všetkým svojim pravidlám (atď.). Nevieť teda, čo chcem hrať, kým nehrám? Alebo sú všetky pravidlá obsiahnuté v mojom akte intencie? A či má práve skúsenosť učiť, že po tomto akte intencie obyčajne nasleduje tento druh hrania? Teda predsa si len nemôžem byť istý, čo som zamýšľal robiť? A ak je toto nezmysel — čo za superpevné spojenie jestvuje medzi aktom úmyslu a zamýšľaným? — Kde sa vytvára spojenie medzi zmyslom slov: „Zahrajme si partiu šachu“ a všetkými pravidlami tej hry? — No,

v zozname pravidiel hry, v učení sa šachu, v dennej praxi hrania.

198. „Ale ako ma môže pravidlo poučiť, čo mám robiť na *tomto* mieste? Nech urobím čokoľvek, dá sa to nejakou interpretáciou zladíť s pravidlom.“ — Nie, takto sme to nemysleli. Ale takto: Každá interpretácia, spolu s tým, čo sa interpretuje, visí vo vzduchu; nemôže mu slúžiť ako opora. Samy interpretácie neurčujú význam.

„Dá sa teda všetko, čo robím, zladíť s pravidlom“? — Dovoľ mi spýtať sa takto: „Čo má spoločné s mojím konaním výraz určitého pravidla, povedzme smerovka? Čo za spojenie tu existuje? — Nuž, napr. toto: vycvičili ma určitým spôsobom reagovať na tento znak, a tak reagujem aj teraz.

Ale tým si uviedol iba kauzálny vzťah, iba si vysvetlil, ako došlo k tomu, že sa teraz riadime smerovkou; neuviedol si, v čom vlastne spočíva toto riadiť-sa-znakom. Nie; naznačil som tiež, že človek sa len potiaľ riadi smerovkou, pokiaľ jestvuje stále používanie smeroviek, zvyk.

199. Či to, čo nazývame „riadiť sa pravidlom“, je niečo, čo by mohol urobiť len *jeden* človek, len *raz* v živote? — A to je, prirodzene, poznámka ku *gramaticke* výrazu „riadiť sa pravidlom“.

Nie je možné, aby sa len jediný raz a len jeden človek riadil pravidlom. Nie je možné, aby jestvovala len jedna jediná príležitosť informovať niekoho, dať rozkaz, porozumieť mu. Riadiť sa pravidlom, informovať, dať rozkaz, hrať partiu šachu sú *zvyky* (obyčaje, inštitúcie).

Rozumieť vete znamená rozumieť istému jazyku. Rozumieť jazyku znamená ovládnuť istú techniku.

200. Vieme si, prirodzene, predstaviť aj to, že sa k šachovníci posadia dvaja ľudia, príslušníci národa, ktorý nepozná hry, a robia ťahy šachovej partie; dokonca so všetkými sprievodnými duševnými javmi. A keby sme to *my* videli, povedali by sme, že títo ľudia hrajú šach.